

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В статті представлено аналітичний огляд психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми. Проаналізовано сутність провідних дефініцій, науково обґрунтовано їх теоретичні засади. Відзначено існування процесу зближення та взаємозбагачення теоретико-експериментальних і концептуальних підходів на шляху створення єдиної теорії розвитку творчого потенціалу; системний інтегративний особистісний підхід вважається найперспективнішим при вирішенні проблеми розвитку творчого потенціалу.

Глибокі соціальні, духовні й економічні зміни, що тривають сьогодні в Україні, привели до реформування системи освіти, орієнтованого на входження в світовий освітній простір. Якраз через це стратегічним завданням, визначеним Державною національною програмою “Освіта” (Україна ХХІ ст.), є створення умов для реалізації та самореалізації особистості в освітньому процесі. Це націлює на пошук нових шляхів і засобів, які забезпечуватимуть розвиток внутрішніх можливостей учнів, їхніх потреб, інтересів, творчих здібностей.

Класична педагогічна спадщина А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського, К.Д.Ушинського дає сучасникам зразок гуманістичного підходу до навчання і виховання підростаючого покоління, до їх творчих здібностей. За теорією Л.С.Виготського навчання не підкоряється пасивному стану формування і розвитку учня, а навпаки, добре організоване навчання “веде за собою розвиток”.

Принципові положення теорії здібностей, зокрема співвідношення біологічного і соціального у здібностях, їх структура, філо- і онтогенез, можливості і закономірності їх формування й розвитку розкриваються у дослідженнях Б.Ананьєва, І.Беха, Л.Виготського, О.Ковальова, Г.Костюка, В.Крутецького, О.Леонтьєва, В.Мясищева, С.Рубінштейна та ін.

Вітчизняними (Л.Богоявленська, О.Лук, О.Матюшкін, В.Моляко, Я.Пономарьов, Я.Шубінський та ін.) та зарубіжними (Ф.Баррон, А.Біне, Д.Гілфорд, А.Маслоу, К.Роджерс, Ч.Спірмен, Д.Томсон та ін.) дослідники вивчалися різні аспекти проблеми творчих здібностей: їх природа, компоненти, критерії та показники розвитку, методи і прийоми формування.

Було здійснено аналіз філософського (М.О.Бердяєв, Г.Гиргинов, С.О.Грузенберг, А.М.Кочергін, А.Г.Спіркін, В.А.Цапок та ін.), соціального (В.І.Журавльов, Л.В.Сохань, В.А.Тихонович, В.І.Шинкарук та ін.) та психолого-педагогічного (Л.С.Виготський, І.Г.Канєвська, Н.В.Киричук, В.О.Моляко, К.К.Платонов, Я.О.Пономарьов, С.Л.Рубінштейн та ін.) аспектів визначення поняття “творчість”, механізмів творчого процесу (А.В.Брушлинський, П.К.Енгельмейер, Г.Є.Журавльов, Г.Н.Ойнер, В.Калвейт, Х.Клейн та ін.), взаємозв'язку категорії творчості і діяльності (Г.С.Батищев, Д.Б.Богоявленська, Л.С.Виготський, П.Ф.Кравчук, В.С.Швирєв та ін.).

Аналіз наукових праць з проблем розвитку творчих здібностей свідчить, що ґрунтовно розроблені окремі її аспекти, проте відсутні роботи, в яких творчі здібності досліджуються як цілісний феномен з урахуванням історико-генетичного фактора.

Мета статті - розглянути головні підходи до вирішення проблеми креативності в психолого-педагогічній літературі – наукові погляди на визначення, критерії, джерела креативності, проаналізувати сутність провідних дефініцій.

Проблема становлення творчої особистості, розкриття природи креативності, створення умов творчої самореалізації людини довгий час привертає увагу теоретиків, дослідників, педагогів-практиків. Велика практична значущість цієї проблеми та неможливість її вирішення в межах окремих наукових парадигм стимулювали процес зближення та взаємозбагачення теоретико-експериментальних і концептуальних підходів

на шляху створення єдиної теорії розвитку творчого потенціалу.

Не лише в буденній свідомості, але і в науковій літературі широко поширене визначення творчості не за процесуальною стороною – механізмом, а за результатом – продуктом. Визнаючи це, психологи не рефлексують, що визначення творчості за критерієм створення нового – це визначення творчості за її феноменологією, лише за її проявами. При цьому, природньо, не можна нічого стверджувати про її природу і механізми.

Одночасно варто мати на увазі, що феноменологія творчості настільки широка, наскільки неоднорідна. Одні вчені, окреслюючи сферу творчості, вважають, що вона характеризує лише соціально значимі відкриття. Інші вказують на творчий характер тих відкриттів, які здійснює людина для себе. Треті проводять межу за ознакою алгоритмізації діяльності.

Відсутність наукової диференціації феноменології творчості призводить до того, що визначення “творчий” застосовують майже до всякого процесу діяльності, крім вузького кола автоматизованих дій.

Подібно до того, як суспільні науки в своїх перших кроках шукали для пояснення складних явищ їх матеріальний носій, так і психологія для пояснення природи творчих здібностей використовує поняття психічної енергії як їх матеріального носія (Ч.Спірмен, З.Фрейд, А.Ф.Лазурський та ін.).

Вузлові проблеми теорії творчості (природа творчості і категорії творчої діяльності, методи дослідження, процеси творчості, творчі здібності і якості особистості), які пізніше стали традиційними, вперше намітилися в філософсько-лінгвістичних роботах О. Потебні і його учнів Д. Овсяннико-Куликовського і Б. Лезіна, яких Я.О. Пономарьов назвав “піонерами психології творчості” [1]. Весь процес творчості вони поділяли на стадії праці, несвідомої роботи і натхнення. Праця при цьому потрібна для наповнення сфери свідомості змістом, який потім переробляється несвідомою сферою. Несвідома робота зводиться до відбору. “ Але як ця робота здійснюється, не можна судити, це таємниця, одна із семи світових загадок; можна лише з впевненістю зауважити, що ця робота носить характер закону найменшого опору сил, в силу якого вибирається винятково типове” [7, С. 269]. Натхнення являє не що інше, як “перекладання” із несвідомої сфери в свідомість вже готового висновку.

Своєрідне розуміння творчості викладене в працях В.Бехтерєва, який розглядав її з рефлексологічної точки зору. Творчу ситуацію – проблему – автор трактує як подразник. Власне творчість, звідси, є не що інше, як реакція на такий подразник. В своєму продуктивному вираженні вона виступає як результат кінцевого вираження цієї реакції, або певної сукупності рефлексів.

Вже в ранніх дослідженнях, присвячених проблемі творчості, виділення стадій творчої діяльності і їх класифікація займають центральне місце. Б. А. Лезін [7] виділяє стадії: 1) праці; 2) несвідомої роботи; 3) натхнення. Згідно П. К. Енгельмейєру [10], процес роботи винахідника варто поділяти на наступні акти: 1) бажання (інтуїція і бажання, виникнення задуму), 2) знання (знання і роздуми, вироблення схеми чи плану), 3) вміння (конструктивне виконання винаходу). Ф. Ю. Левінсон-Лессінг [12], розглядаючи наукову творчість, вважає, що її процес сумується із трьох елементів: 1) накопичення фактів шляхом спостереження і експериментів, 2) виникнення ідеї в фантазії, 3) перевірка і розвиток ідеї.

В пізніх дослідженнях класифікації отримують більш диференційовані форми. Так, П. М. Якобсон процес творчої роботи поділяє вже на сім стадій: період інтелектуальної готовності; бачення проблеми; зародження ідеї – формулювання задачі; пошук рішення; отримання принципу винаходу; перетворення принципу в схему; технічне оформлення.

Я. О. Пономарьов розглядає творчий акт як включений в контекст інтелектуальної діяльності за наступною схемою:

Перша фаза (свідома робота) – підготовка (особливий діяльний стан як передумова інтуїтивного осягнення нової ідеї).

Друга фаза (несвідома робота) – дозрівання (несвідома робота над проблемою, інкубація спрямовуючої ідеї).

Третя фаза (перехід несвідомого у свідомість) – натхнення (внаслідок несвідомої роботи в область свідомості надходить ідея щодо рішення, спочатку гіпотетично, як принцип, задум).

Четверта фаза (свідома робота) – розвиток ідеї, її кінцеве оформлення та перевірка [13].

В основу виділення фаз творчого процесу в теорії творчості Я. О. Пономарьова покладений експериментально досліджений факт переходу від свідомо організованих, логічно обґрунтованих пошуків до інтуїтивного вирішення проблеми або поставленого завдання. При цьому засіб вирішення спочатку не усвідомлюється, а зміст ніяк не пов'язується зі змістом попередніх пунктів. На наступних фазах процесу творчості відбувається еволюція рішення, знайденого інтуїтивним шляхом, у таке, що логічно завершується та усвідомлюється за своїм результатом.

Я. Пономарьов, спираючись на праці С. Грузенберга, розглядає різні напрями теорії творчості: філософські, психологічні, інтуїтивні. Вчений, аналізуючи різні її визначення, доходить висновку, що незважаючи на різноманітність уявлень про творчість, багато дослідників (А. Батюшков, В. Бехтерев, П. Енгельмейер, А. Матейко, В. Савич та ін.) вважають цю проблему комплексною. Я. Пономарьов установив зв'язки творчості із психічними якостями особистості, проаналізував структуру її психічного механізму та визначив цей феномен як “механізм розвитку”, “взаємодію, що веде до розвитку” [6, С. 10]. З цього випливає, що в процесі творчості реалізуються творчі можливості особистості й здійснюється їх розвиток; що перебіг процесу творчості впливає на його результат, який виражається не тільки предметно, а й у зміні самого її об'єкта. Крім того, творчі можливості особистості реалізуються в процесі життя людини, в результаті її самоутвердження — через самовираження й саморозвиток (Л. Сохань, В. Тихонович, В. Шинкарук, О. Феоктистова). При цьому під творчим самовираженням розуміють здатність людини будувати свій внутрішній світ, своє світовідчуття, самого себе в цьому світі. Предметом життєтворчості виступає сам суб'єкт діяльності, який ставить перед собою мету й добивається її здійснення.

І на сьогоднішній день не існує вичерпного визначення поняття “творчість”, хоч спроби дати таке визначення філософи, психологи, педагоги і представники інших наук здійснювали неодноразово. В самому загальному вигляді творчість визначається як “механізм продуктивного розвитку” (Я. О. Пономарьов); “випадкова асоціація, ефект перетину подій, які раніше не пов'язувалися” (Б. М. Кедров); “необхідна умова розвитку матерії, утворення її нових форм, разом з виникненням яких змінюються і самі форми творчості” (Г. С. Батіщев); “всезагальна характеристика людини, в якій виражається суспільно перетворююча сутність людського ставлення до світу” (Г. А. Давидова); “активна взаємодія суб'єкта з об'єктом, в ході якої суб'єкт цілеспрямовано змінює оточуючий світ, створює суспільно значиме у відповідності з вимогами об'єктивних закономірностей” (А. М. Коршунов); “реалізація об'єктивного процесу розвитку світу через свідому діяльність людей, спрямовано на отримання якісно нових, соціально значимих результатів шляхом цілеспрямованого вирішення протиріч дійсності” (С.Н.Семенова); на думку В. Т. Кудрявцева “творчість виступає всезагальним способом вирішення фундаментальних протиріч предметної діяльності людини”.

В. Цапок, досліджуючи філософські аспекти творчості, стверджує, що вона сприяє розвитку особистості, її самореалізації в процесі створення матеріальних і духовних цінностей. А.Спіркін зазначає, що цей феномен можна визначити як мислення й практичну діяльність, результатом яких є створення оригінальних, неповторних цінностей, встановлення нових фактів, властивостей, закономірностей, а також методів

дослідження та перетворення матеріального світу або духовної культури. Болгарський філософ Г. Гиргинов розглядає творчість у двох рівнях: перший її рівень іманентно притаманний людському мисленню і людській практиці, а другий — пов'язаний з винахідництвом, науковою творчістю тощо [8, С. 67]. С. Рубінштейн, підкреслюючи суспільну значущість процесу творчості, визначав її як діяльність зі створення нового, оригінального, що входить не тільки в історію розвитку самого творця, а й у історію розвитку науки, мистецтва тощо. Визначення творчості як процесу створення, відкриття нового, що раніше для даного конкретного суб'єкта було невідомим, не заперечує можливості суб'єктивної новизни її результату (В. Моляко). Визнаючи виняткову значущість творчого розвитку особистості, Л. Виготський писав, що творчість - це діяльність людини, спрямована на створення нового: чи то речей зовнішнього світу, чи умовиводів або почуттів, властивих самій людині.

Заперечуючи матеріалістичне визначення творчості як процесу (часто колективного), християнська філософія стверджує, що творчість має не колективний (загальний), а індивідуально-особистісний і водночас світовий загальнолюдський характер. Таємниця творчості, на думку М.Бердяєва, полягає в тому, що творчий акт не можна визначити матеріалом, який дає світ, у ньому є новизна, детермінована світом ззовні. Це той елемент свободи, який існує в кожному справді творчому акті. М. Бердяєв наголошував, що творчість людини є не її вимогою, а дарунком Бога, її (людини) правом і обов'язком. З цього випливає, що до творчості здатна кожна людина, життя якої наповнено елементарними формами праці [3]. Погляди релігійних філософів і філософів-матеріалістів об'єднує те, що наслідком будь-якої творчості (матеріальної чи духовної) є створення, формування людини-митця, яка відчуває потяг до самовдосконалення і до вдосконалення навколишнього середовища.

Водночас у кожному з численних психологічних визначень творчості підкреслюється обов'язкова наявність психічної і фізичної діяльнійшої активності суб'єкта-творця, що ще раз засвідчує умовність виокремлення особистісного, процесуального чи продуктивного напрямку дослідження.

Виділяючи ознаки творчого акту, практично всі дослідники творчості і самі творці підкреслювали його несвідомість, спонтанність, неконтрольованість волею і розумом, а також, зміну стану свідомості. Більше того, як відмічає В.Н.Дружинін, “творець завжди відчуває замешкання при спробі пояснити причину, джерело своїх фантазій” [9, С. 162]. “Творчий процес, - підкреслює І. С. Волощук, - обов'язково передбачає відрив мислення від буденної свідомості і перенесення його в площину теоретичного мислення (наукового, технічного, художнього і т. д.)... Має існувати якась піднімальна сила, яка в потрібний момент (момент творчого акту) здатна відірвати образ і спосіб мислення людини від звичного рівня і повернути назад в лоно буденного життя” [5, С. 11].

Психологію цікавить сам процес творчості, його першопричина, за яких умов він виникає, які зовнішні й внутрішні зміни відбуваються в особистості у творчому процесі. Досліджують психологію творчості за чотирма основними напрямками: творчий процес, творчий продукт, творча особистість, творче середовище, тобто в соціальному контексті, який формує вимоги до продукту творчості. Завважмо, що такий розподіл умовний і потрібний лише для розв'язання окремих приватних наукових питань, оскільки неможливо уявити собі якусь творчу діяльність, створення будь-якого творчого продукту без творчої спрямованості особистості, що керується певними мотивами, інтересами, реалізує свою мету через творчу активність. Так і особистість має можливість проявити свої наміри, здібності лише в певній діяльності. Більшість дослідників вивчають якийсь один з означених напрямів, але нерідко всі чотири (Ф. Баррон, Л. С. Виготський, Л. А. Венгер, Дж. Гілфорд, Ю. З. Гільбух, Х. Грубер, В. В. Давидов, О. М. Дьяченко, І. М. Іщенко, І. П. Калошина, К. Левін, О. М. Леонтьєв, О. М. Лук, О. М. Матюшкін, Б. С. Мейлах, В. А. Моляко, С. Л. Рубінштейн, О. Є. Сапогова, Б. М. Теплов, Є. Торренс, П. М. Якобсон та ін.). Треба відзначити, що терміни “творчість”, “творчий процес”, “творча діяльність”,

“евристична діяльність”, “креативність”, “творче мислення”, “дивергентне”, “продуктивне мислення” більшість психологів (приміром, Д. Б. Богоявленська, Л. А. Венгер, О. М. Дьяченко, Г. П. Калошина, А. С. Канарський, І. Я.Лернер, В. М. Пушкін, О. Я. Пономарьов) подекуди вживали як синоніми.

Виділення ж універсальної творчої здібності, названої **креативністю** (від англійського *creativity*), пов’язане з ім’ям Дж. Гілфорда, який запропонував трифакторну модель інтелекту. Гілфорд вказав на принципову різницю двох типів мислительних операцій. Мислення, спрямоване на знаходження єдино правильного вирішення задачі, було назване конвергентним. Тип мислення, яке іде в різноманітних напрямках, шукає рішення різноманітними шляхами, названий дивергентним. Дивергентне мислення може привести до несподіваних, непередбачуваних висновків і результатів. Хоча доповідь Гілфорда як президента Американської асоціації психологів називалася “Креативність” (Guilford, 1950), з плином часу психологи стали розуміти креативність і дивергентне мислення майже як синоніми (Cropley, 1999).

Гілфорд виділив чотири основних параметри креативності:

оригінальність – здатність продукувати незвичні відповіді;

продуктивність – здатність да генерування великої кількості ідей;

гнучкість – здатність до легкого переключення і висунення різноманітних ідей із різноманітних сфер знань і досвіду;

біжучість – здатність розпізнавати ідеї. Деякі експерти в області креативності досліджують креативне мислення лише за параметром біжучості (Dewing, Battye, 1971; Runco, 1999).

В той час як окремі автори підкреслюють зв’язок креативності з дивергентним мисленням (Mumford, Gustafson, 1988; М. Eysenck, 1994; Runco, 1991), інші автори піддають сумніву і критиці такий зв’язок (Amabile, 1983; Sternberg, Lubart, 1996).

Р.Стернберг очолює дослідження творчості і обдарованості в сучасній Америці. Процес творчості можливий при наявності трьох інтелектуальних здібностей (Стернберг, 1997): а) синтетичної здібності бачити проблему в новому світі і уникати звичного способу мислення; б) аналітичної, яка дозволяє оцінити, які ідеї варті того, щоб за них братися і їх розробляти, а які – ні; в) практично-концептуальної здібності переконати інших в цінності ідеї, іншими словами, “продати” творчу ідею іншим.

Згідно інвестиційної теорії, для творчості необхідна наявність шести специфічних, але взаємопов’язаних джерел: інтелектуальних здібностей, знань, стилів мислення (для творчості особливо важливим є “законодавчий” стиль), особистісних характеристик, мотивації, оточення (середовища).

Стернберг наводить багаточисельні дослідження, які свідчать про важливість певних особистісних якостей для функціонування творчого процесу. Ці якості включають в себе (але не обмежуються ними) внутрішній спонукальний мотив, готовність переборювати перешкоди, приймати на себе розумний ризик, терпіти невизначеність і самоефективність.

Сутність творчого акту, творчих здібностей різні дослідники розкривають з різних сторін. А саме:

Автор	Визначення поняття “креативність”
Barron	- це здібність привносити щось нове в досвід
Torrance	- це здібність усвідомлювати проблеми і протиріччя
Wallach	- це здібність породжувати оригінальні ідеї в умовах постановки нових проблем
Guilford	- це здібність відмовитися від стереотипних способів мислення
Е.Фромм	- це здібність дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, це спрямованість на відкриття нового і здібність до глибокого усвідомлення свого досвіду
Едвар де Боно	- це “здібність думати навколо” (Боно в якості творчого мислення

	пропонує розглядати латеральне – буквально “бокове” – мислення)
Поль Торренс	- це здібність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин в знаннях, чуттєвість до дисгармонії
Sternberg	- це здібність йти на розумний ризик, готовність переборювати перешкоди, внутрішню мотивацію, толерантність до невизначеності, готовність протистояти думці оточуючих

Як бачимо, більшість з науковців вбачає у творчості особливу за характером, змістом, засобами дій діяльність зі створення нового, оригінального продукту (незалежно від його характеру) як людську діяльність вищого рівня пізнання й перетворення навколишнього природного й соціального світу. У процесі творчої діяльності (що найважливіше) змінюється й сама людина - форми, засоби її мислення, особистісні якості - вона стає творчою особистістю.

Висновки. Наше дослідження з висвітленню стану вивчення досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній літературі переконує, що сучасний стан дослідження творчості характеризується як процес зближення двох підходів: процесуального (дослідження фаз, станів, стадій та результатів перетворення предмета творчості) та особистісного (дослідження суб’єкта творчої діяльності – його потреб, мотивів, знань, умінь, навичок, властивостей, самосвідомості, емоцій, почуттів).

Література:

1. Айзенк Г. Проверьте свои способности. – М., 1972.
2. Бердяев Н. А. Самосознание: Опыт философской автобиографии. – М., 1990.
3. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002.
4. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. – М., 1980. - 267 с.
5. Волощук І.С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості. – К.: Пед. думка, 1998. - 160 с.
6. Гиргинов Г. Наука и творчество. - М., 1979.
7. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
8. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. – М., 1981.
9. Кудрявцев В.Т. Развитое детство и развивающее образование: культурно-исторический подход: В 2 ч. Ч. 1. – Дубна, 1997.-С.55.
10. Пономарев Я.А. Психология творчества. – М.: Наука, 1983.
11. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. – М.: Педагогика, 1976.
12. Український педагогічний словник. - К.: Наука, 1997. – С. 326.

В статье представлен аналитический обзор психолого-педагогической литературы с исследуемой проблемы. Сделан анализ сути главных дефиниций, научно обоснованы их теоретические засады. Отмечено существование процесса сближения и взаимообогащения теоретико-экспериментальных и концептуальных подходов на пути создания единой теории развития творческого потенциала; системный интегративный личностный подход считается самым перспективным при решении проблемы развития творческого потенциала.

In the article these is represented an analytical review of psychological and pedagogical literature from the researching problem.

There have been analyzed essences of the main definitions and scientifically based their theoretical ambushes. The existence of the process of integration and mutual enrichment of the theoretic and experimental and conceptual approaches in order to compose the ultimate theory of the development of creative potential has been outlined; systematic integrative personal approach is considered to be the most prospective in consideration of the problem of creative potential development.